

TÜRK MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE HADİS İLMİNİN GENEL DURUMU*

Kadir GÜRLER**

Özet

Bu çalışmada, Türk modernleşmesi sürecinde hadis ilminin genel durumu incelenmektedir. Buna bağlı olarak biz, Osmanlı medreselerinde hadis, ders programlarında hadis derslerinin oranı ve hadis alanında yazılan bir takım çalışmaları ele aldık. Bu süreçte, müfredata ilişkin bilgilere bakıldığında hadis derslerinin payının oldukça az olduğu ve hadis ilmiyle ilgilenenlerin de yeteri kadar çalışma ortaya koyamadıkları görülmektedir. 1876-1928 arasında kaleme alınan hadis eserleri genellikle tasavvufa ilişkin ve kırk hadis türü eserlerden oluşmaktadır. Sonuç olarak, bu dönemde yazılan hadis kitaplarının orijinal olmadıkları ve hadis ilmi açısından da yetersiz oldukları ifade edilebilir.

Anahtar kelimeler: Türk modernleşmesi, hadis, hadis çalışmaları, medrese, ders programı, tespit.

Abstract

Hadith Science During the Process of The Turkish Modernization

In this study we evaluated the relating to general situation of Hadith science in the processing of The Turkish Modernation. In this connection we dealt with the situation of the Hadith science in the Ottoman Madrasahs, the portion of Hadith lessons in the curriculum and some researches which written on the area of Hadith and etc. It is obviously that the number of Hadith lessons were too less in the curriculum. At the same way in this period the Hadith scolars did not write enough works in that time. The works of Hadith written between the period of 1876 and 1928 were written generally about mysticism and related to kind of Forthy Hadith. So we can mention that the works written in that period can be defined as unoriginal and insufficient in the Hadith science.

Key words: Turkish Modernization, hadith, the studies of hadiththe, the Madrasa, timetable, determining.

Giriş

“Türk Modernleşmesi” denilen tarihsel kesit içerisinde hadis ilminin genel durumu hakkında bir değerlendirme yapılacak olan bu çalışmada; Osmanlı medreselerinde hadis ilminin konumu, medreselerde izlenen ders

* Bu makale, Gazi Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenen 19/2003-03 kodlu proje kapsamında hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı. e-mail: kgurles@hotmail.com

programlarında hadis dersine düşen pay ve hadis alanında yapılmış bazı çalışmalara yönelik tespitlere değinilecektir.

Onbeş asırlık hadis tarihini dönemlendirmek istersek, önümüze şu şekilde bir planlama çıkacaktır: Oluşum Dönemi, Gelişim Dönemi, Açılım Dönemi, Daralma Dönemi, Dönüşüm Dönemi ya da Yeni Dönem. Yaklaşık olarak dört asrı içeren, geçmiş dönemlerin biteviye tekrarı yapılan ve nazm, hâşiye, muhtasar ve şerh çalışmalarından ibaret olan *daralma dönemi* için; "hemen hemen bütünüyle Osmanlı siyasal egemenliğine denk düşmesi, ayrıca üzerinde durulması gereken bir noktadır" değerlendirilmesi yapılmıştır.¹ Ancak buradaki "daralma" tabiri, görece bir kavram olup, daha önceki devirlerde ortaya konulan mesâi ve edebî türlerin çeşitliliğine nispetle bir duraklamayı/dinginleşmeyi ifade etmektedir. Zira, "oluşum" ve "gelişim" dönemlerinde temel hadis kaynakları hemen bütün türleriyle meydana getirilmiş; "açılım" döneminde de büyük şerhler, hadis metodolojisinin klasik örnekleri, biyografi eserleri... vb. yazılmıştır. Bu süre zarfında hadis etrafında çeşitli fikir akımları ve ekoller şekillenmiş, kurumlar kurulmuştur.² Özet olarak; Türk modernleşmesi süreci için ifade edilen "sancılı"³ nitelemesini, bu dönemdeki hadis çalışmaları hakkında kullanmak pek de yanlış olmasa gerektir.

Hadis tarihinin, Osmanlı dönemine rastlayan tarihsel diliminde gözlemlenen nazm, hâşiye, muhtasar ve şerh gibi çalışmaların sürekli olarak tekrar edilmesini, az sonra vereceğimiz örneklendirmelerde de göreceğiz.

1. Osmanlı Medreselerinde Hadis İlminin Genel Durumu

Türk modernleşmesi sürecinde hadis ilminin genel çerçevesini çizmeden önce, hadis bu sürece kadar yaşadığı tarihsel seyre göz atmak, konuyu tam olarak değerlendirebilmek için önemli bir adım olacaktır.

İlk İstanbul medreselerinde hadis ve usûl-i hadis dersleri okutulduğuna dair bir kayıt yoktur. II. Murat tarafından Edirne'de tesis edilen Dârulhadis'de, sonra da Süleymaniye Külliyesi'ne dahil Dârulhadis Medresesi'nde hadis tedris edildiği bilinmektedir.⁴ Osmanlı medresele-

1 Mehmet Emin Özafşar, "Hadisin Neliği Sorunu ve Akademik Hadisçilik", *İslamiyat*, Ankara, 2000, c. III, sayı: 1, s. 49, 51-52.

2 Mehmet Emin Özafşar, "Osmanlı Eğitimi, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. XI, s. 356.

3 Türk modernleşmesi süreci hakkında yapılmış "sancılı" nitelemesi için bk. Halis Çetin, *Modernleşme ve Türkiye'de Modernleştirme Krizleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2003, s. 107; Taner Aslan, "Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Modernleşmenin Sancılı Gelişiminin Arkaplanı", *EKEV Akademi Dergisi*, Ankara, 2006, sayı: 26, s. 91-100.

4 Bk. Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversiteleri*, İstanbul, 1973, s. 28.

rinde müderris derse başlamadan evvel, genellikle hadisten *Mesâbîh*⁵ ve *Meşârik*⁶ veyahut *Buhârî* ve *Müslim*'deki herhangi bir hadisi okuyup izah-tan sonra dersini takrir ederdi.⁷ Burada "tashiḥ" için bir noktaya değinmek isteriz.

Osmanlı coğrafyasındaki dâruhadislerde okutulan hadis kitapları meselesinin açıklığı kavuşturulamamış olduğundan söz eden Ali Yardım, bu hususta şöyle demektedir:

Osmanlı dâruhadislerinde *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Mesâbîhu's-Sunne* ve *Meşârik (Meşâriku'l-Envâr)* okutulduğu şeklindeki değerlendirmeler, daha çok Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi'nin dâruhadisle ilgili bölümünde müderrisin vasıfları sayılırken kullanılan *mesâbîh-i pûrtâb gibi* ve *meşârik-ı aḫtâb gibi* ifadelerden kaynaklanmış olabilir. Buradaki *mesâbîh* ve *meşârik* kelimelerinin birer sıfat olarak mı kullanıldığı, yoksa bu adları taşıyan iki hadis kitabına bir telmihte mi bulunulduğu hususu açık olarak anlaşılmamaktadır. Mevcut belgeler, dâruhadislerde okutulacak kitapların vakıf sahibi tarafından tayin edilmediğini, bu işin müderrislere bırakıldığını göstermektedir.⁸

Ancak, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1658) *Keşfu'z-Zunûn* adlı bibliyografik eserine baktığımız zaman, *Meşâriku'l-Envâr* ve *Mesâbîhu'l-Bağavî* isimli eserleri okuyan kimselerin, "kendilerini muhaddis derecesinde gördükleri" yönünde bir zanna kapıldıklarına işaret edilmektedir.⁹ Bu bilgidenden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı medreselerinde *Meşâriku'l-Envâr* ve *Mesâbîhu'l-Bağavî* adında iki hadis eseri okutulduğu ortaya çıkmaktadır.

Tekrar hadis ilminin Türk modernleşmesi sürecindeki tarihsel seyrine dönecek olursak: Enderun Mektebi'nde okutulan ilk dersler Kur'ân-ı Kerim, ilmihâl, tecvîd, akâid ve amelen bilinmesi gereken dinî bilgilerden ibaretti. II. Murat zamanında derslere tefsir, hadis, fıkıh, ferâiz, şiir ve inşâ,

5 Ebû Muhamed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Bağavî (516/1122)'nin *Mesâbîhu's-sunne* adlı hadis çalışmasıdır.

6 Radiyyuddîn es-Sâğânî (650/1252)'nin *Meşâriku'l-envârî-ne-beviyye* adlı hadis eseridir.

7 Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984, s. 19, 28-29, 43; Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 29.

8 İstanbul'da ilk Dâruhadis' Kanunı'nın açığı ve ondan sonra sayılarının çoğalmağa başladığı belirtilmiştir. 1882'de yapılan genel nüfus sayımı istatistiğine göre sadece İstanbul'da onbir tane Dâruhadis olduğu tesbit edilmiştir. Bk. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977, c. I, s. 140-141. Dâruhadisler hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997; Ali Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhadisler", *Osmanlı*, editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. VIII, s. 163-175.

8 Ali Yardım, "Dâruhadis" mad., *DİA.*, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 532; Yardım, "Osmanlı Devrinde Dâruhadisler", *Osmanlı*, c. VIII, s. 171-172.

9 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1990, c. I, s. 641. Bu bağlamda ayrıca bk. Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 26, 29; Fahrî Unan, "Bir Âlimin Hayat Hikayesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi", *OTAM*, Ankara, 1997, sayı: 8, s. 380.

mûsiki, hey'et, hendese, coğrafya, kelim, mantık, meânî, bedî'i, beyân ve hikmet te ilave edilmiştir.¹⁰

Taşköprülüzâde'nin (ö. 968/1561) aldığı derslere göre, *Sahihu'l-Buhârî* ve *eş-Şifâ bi Ta'rifi Hukûki'l-Mustafâ* kitaplarını okumuş; verdiği derslere göre de *Mesâbih* ve *Sahihu'l-Buhârî* okutmuştur. Kâtip Çelebi de usûl olarak *Nuhbe* ve *Elfiye-i Irâkî*yi ders olarak okumuştur.¹¹ İshak b. Hasan et-Tokâdî (ö. 1100/1689) Sultan IV. Mehmed devrinde, oğlu Fazlullah için *Nazmu'l-Ulûm* adlı Türkçe manzûm bir risâle kaleme almıştır. Bu risâle, hem Osmanlı medreseleri müfredat programına ışık tutması bakımından, hem de XI/XVII. asırdaki bir Osmanlı âliminin ilimlere olan bakışımı göstermesi açısından dikkate değer bir özellik taşımaktadır. Bu risâleye göre, hadis ilminin ehemmiyeti anlatılırken, bu ilimde okutulan kitaplar arasında başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere, *Mesâbih*, *Meşârik*, *Mişkât* ve *Şerh-i Tibî* zikredilmekte; usûl-i hadisten ise *Şerh-i Nuhbe* anılmaktadır.¹²

Şeyhulislam Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) almış olduğu dersler ise, "Kütüb-i Sitte ve bir kısım hadis-i şerifler" şeklinde kayıtlara geçmiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) *Terkib-i Ulûm*'una göre, medreselerde hadis usûlü olarak *Nuhbe*, hadis metni olarak da *Meşârik* ve *Mebârik* okutulmaktadır. Nebî Efendizâde'nin (ö. 1200-1/1785-6) ilimlerin tertibi ile ilgili bir kasidesine göre, hadis usûlünden *Nuhbe Şerhi* ve *Elfiyye-i İbni's-Salâh*, metin olarak da *Buhârî-i Şerîf*, *İbn-i Melek* ve *Mesâbih* okutulmuştur. Abdullah el-Ahıskavî'nin (ö. 1218/1803) *Revâmîzu'l-A'yân*'ındaki otobiyografisine göre, Osmanlı medreselerinde Dâvud el-Karsî'nin *Risâle fi Usûli'l-Hadis*'ini şerhiyle birlikte okumuş ve metin olarak da *Sahihu'l-Buhârî*'nin başlarından bir küt'a ve başka eserleri de takip etmiştir.¹³

1741'de kaleme alınmış *Kevâkib-i Seb'a* (XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransız hükümeti tarafından elçilik kanalıyla hazırlanmış, müellifi ya da hazırlayanı bilinmeyen bu eser, Osmanlı medreselerinde derslerin müderrislerinden belli bir tertibe göre ve her ilim dalında okunan kitaplar hakkında istenen bilgiyi olduğu gibi bize aktarmaktadır¹⁴) adlı eserde şöyle ifade edilmiştir:

... Alet ilimleri tamamlandıktan sonra *hadis usûlü* ilminden iktisârın yukarı rütbesinde bin beyitten ibaret olan *Elfiyye*'yi ezberler. On şerh ve ta'likî vardır. İktisad rütbesinde *Nuhbetu'l-Fiker*'i, şerhi *Ali el-Kârî* ile okur. Onüç itinalı şerhi vardır. Ondan sonra *hadis* ilmine başlayıp biri altı yüz

10 Bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1971, c. I, s. 538. Krş. Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 28.

11 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim (Riyâzi İlimler) I*, İz Yay., İstanbul, 1997, s. 170, 173. Krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, s. 40-41.

12 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 77-78.

13 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 103-104, 168-169, 175, 177.

14 Hamit Er, *Osmanlı Devleti'nde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, Rağbet Yay., İstanbul, 1999, s. 30.

bin ve biri üç yüz bin dinlenilmiş hadisten tasnif edilen, Allah'ın kitabından sonra kitapların en sahihi olan *Buhârî* ve *Müslim* kitaplarını hâzık üstat ve olgun muhaddisten okuyup nüshasını tashih eder. Bu rütbe, hadis ilminde istiksâr rütbesidir. Hadis ilminde elli adet müsned vardır. Anılan iki kitabı açıkladığı gibi aldıktan sonra, onlardan bazısını dahi alırsa iktidad rütbesidir. Daha fazlası istiksâdır...¹⁵

XVIII. yüzyıldan itibaren medreselerde şer'î ilimlere başlangıç olarak Arap dili, fıkıh, usûl-i fıkıh ve kelam gibi bazı ilimler okutulmakta ise de, islâmî ilimlerin en mühimlerinden olan tefsir ve hadis birkaç ehemmiyetsiz eser hariç tamamıyla ihmale uğramış; matematik, coğrafya ve astronomi gibi ilimlerin adları dahi geçmez olmuştur.¹⁶

XIV/XX. asrın ilk çeyreğinde yaşamış olan Hasan Tahsin er-Rizevî'nin, tahsil hayatı ile ilgili olarak Harputlu Mehmed Said Efendi'den aldığı icâzetnâmesinde görüldüğü üzere, almış olduğu dersler arasında "usûlu'l-hadis" sayılmakta, ancak herhangi bir eser adı verilmemektedir. Hâfız Üveys Vefâ b. Mehmed el-Erzincânî'nin, 1893 tarihli icâzetnâmesi vasıtasıyla XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı medreselerinde okutulan metinlere bakıldığında, hadis ilmi ile ilgili olarak *Sahihu'l-Buhârî* ve *Risâletu'l-Ehâdisi'l-Evâil mine'l-Kütübi's-Sitte* gibi kitapların okutulduğu görülmektedir.¹⁷

Devrin ilim anlayışı çerçevesinde okunması mu'tad olan temel hadis kaynakları, resmi ve sivil hadis meclislerinde de okunmaktadır. Bunu görmek için, *Zâhid Kevserî*'nin (ö. 1952) hadis altyapısına bakmak yeterlidir. O, İslâmî ilimlerin tamamında temel formasyonunu iki hocada tamamlamıştır. Bunlar; *Eğimli İbrahim Haklı* (ö. 1318/1900) ile *Alasonyalı Ali Zeynelâbidin* (ö. 1336/1917)'dir. Zâhid Kevserî'nin, hocalarından ders olarak okumuş olduğu eserlerin rivâyet silsilelerinden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı dönemi Anadolu'sunda XVII. yüzyıldan itibaren geleneksel hadis nakil sistemine uygun bir biçimde hadis kaynaklarının okunması ve aktarılması geleneği oturmuş bulunmaktadır. Burada, Mısır'ın Osmanlı'ya katılmasıyla birlikte Anadolu, Mısır, Irak ve Suriye bölgesi arasındaki bilgi alışverişinin hızlanmasının rolü de büyüktür.¹⁸

Osmanlı medreselerindeki hadis ilminin durumu hakkındaki bu genel çerçeveden sonra, şimdi de bu ilmin, derslere ilişkin müfredat planlarındaki konumuna, yani ders programlarındaki payına bakalım.

15 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 74, 166.

16 Bk. Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 31; Hamit Er, *Osmanlı Devleti'nde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, s. 45. Ayrıca bk. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1974, s. 13.

17 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 107-108.

18 Özafşar, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", *Türkler*, c. XI, s. 359-360.

2. Osmanlı Medreselerindeki Ders Programlarına Genel Bir Bakış

Bu başlık altında, Osmanlı medreselerinde izlenen ders programlarına ilişkin, kronolojik düzlemde bir özetleme yapılacaktır. Özellikle de "hadis" dersi bağlamında ele alınacak olan bu program, ilgili dönemi aydınlatan bazı çalışmalar ışığında sunulacaktır.

Osmanlı Devleti'ndeki sıbyan okullarının belli bir yönetmeliği veya devletçe hazırlanmış belirli bir programı mevcut değildi. Bu okulların amacı bir çocuğa okuma-yazma öğretmek, İslam dininin kurallarını ve Kur'an'ı belletmekti. Öğretim ezbere dayanıyordu. Ferdî bir eğitimin hâkim olduğu bu okullarda genellikle şu dersler okutuluyordu: Elifbâ, Kur'an, ilm-i hâl, tecvid, Türkçe ahlak risâleleri, Türkçe, hat (yazı).¹⁹ Osmanlılarda Sıbyan mekteplerinin müfredatında Tanzimat'tan önce ve sonra hadis dersi yoktu; Rüşdiye ve İdâdiler'in programlarında da hadis yoktu.²⁰

İlk önce dört yıl olduğu halde, Dârulmaârif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmış, fakat 1863'te beş yıla indirilmiş olan Rüşdiyelerde, 1846 tâlimatnâmesine göre; Kur'an, akâid, Arapça, hesap ve yazı dersleri okutulmaktaydı. 1848'de Kemal Efendi, rüşdiyelerin ders programlarını yeniden düzenleyerek, bu derslere Farsça, coğrafya ve hendeseyi de eklemiştir.²¹ 1867'de medrese âlimleri tarafından teşekkül eden onbeş kişilik ilmî bir heyetin medreselerdeki öğretimin düzeltilmesi hususunda yazdıkları bir raporda tefsir ilmi ve hadis ilmi yer almamaktadır. Bunlar en yüksek ilimler olduğu halde, onların medreselerde okutulmadığı bir tenkit olarak gösterilmektedir.²² 1869 tarihli İstanbul Medreseleri listelerinde, tefsir ve hadis derslerinin adının geçmemesinin nedeni, bu derslerin ihmale uğramış olmasındandır.²³ 1883-1884 ders yılında, Şam rüşdiyesinin ders programlarında bir değişiklik yapılmış, fakat hadis dersleri yine programa dâhil edilmemiştir.²⁴

İdâdilerde ise Kavâid-i Osmâniye, Arabî, Fârisî, kırâat ve kitâbet-i Türkî, Târih-i Umûmiyye-i Osmânî, mükemmel hesap, cebir-i âlî, coğrafya-yı umûmiyye-i Osmânî, jimnastik (bazı yerlerde), mükemmelhendese, müsellesât, resim ve tarama, Fransızca, Almanca, İngilizce derslerinden oluşmuş bir program izlenmekteydi. Hayatta lazım olacak dersler yerine, öğrenilmesi güç ve şüpheli yabancı dillerle programların doldurulması, idâdî tahsili için *geriye atılmış bir adım* olarak yorumlanabilir. 1883-1884

19 Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 57.

20 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yay., İstanbul, 1983, s. 187-189.

21 Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 92.

22 Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 192-193. Ayrıca burada, tefsir ilminin "en yüksek ilim" olarak nitelendirilmesinin de bir eleştirisi vardır. Bk. Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 193-194.

23 Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1976-1977, s. 279.

24 Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 111.

ders yılında şehir iptidâilerinde uygulanan programda ve bu programın 1891'de İstanbul'la birlikte taşra ilkokul programlarının da ele alınıp yeniden düzenlendiği ders programlarında hadis dersi görülmemektedir. Bu program bazı ufak değişikliklere uğramakla birlikte devrin sonuna kadar muhafaza edilmiş, ancak hadis dersi bu değişikliklerde de yer bulamamıştır.²⁵

1891 talimatnamesine göre Mülkiye Mektebi'nin 5, 6 ve 7. sınıflarına kelim ve tefsir derslerinin yanısıra hadis dersi de konulmuştur.²⁶ Maârif Nezâreti, rüşdiye-idâdi ve yüksek okul dersleri arasında bir bağ kurmak ve aynı derecedeki okullara, zamanın ihtiyacına göre müşterek programlar vermek amacıyla, 1892'de Maârif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurarak yeni bir ders programı hazırlamış; ancak bu programlarda da hadis dersine yine yer verilmemiştir.²⁷ 1897'de medrese ile ilgili bir kitapçık neşreden Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin'in önerdiği programda, "bir miktar" ifadesiyle Buhâri dersi okutulması teklif edilmiştir. 1900'de açılmış olan Dâru'l-Funûn'un ulûm-i diniyye şubesine de hadis-i şerif ve usûl-i hadis dersleri konulmuştur. 13 Şubat 1910 tarihinde, bütün Medâris-i İslâmiye'de neşr ve tamim olunmak ve oniki senede ikmal edilmek üzere terkip olunan ulûm ve funûn cetvelinde, Usûl-i Hadis, Sahih-i Buhâri ya da Müslim okutulması tasarlanmıştır.²⁸

1891'den 1909'a kadar İstanbul ilkokulları bazı ufak değişikliklere rağmen, 1891 (1309) tarihinde yayınlanan "Dersaâdet Mekâtib-i iptidâiyesi için tâlimât-ı mahsûsa"sına göre idare edilmiştir. Dersleri; elifbâ, Kur'ân, tecvid, ilm-i hâl, ahlak, sarf-ı Osmânî, imlâ, kırâat, kısa Osmanlı tarihi ve coğrafyası, hesap ve hüsn-ü hattan ibarettir. Yalnız Hâşim Paşa'nın nâzırlığı sırasında din ve ahlak derslerine daha fazla ağırlık verilmiştir. Din ve ahlak derslerine daha fazla ağırlık verilmesi, II. Abdulhamid döneminde ilköğretimin ıslahı için gerek Maârif Nezâretince ve gerek diğer devlet adamlarınca ileri sürülen başlıca terbirler arasında da görülmektedir.²⁹ 1333 (1917)'de Mebusan Meclisinde ders programlarının ıslahına, din derslerine, İslam ahlakına dair konulara, kızlara yabancı bir dil öğretilip öğretilmemesine, Avrupa'ya giden öğrencinin dinsizliğine ve nihayet fikir birliği meydana getirmek için, okulların medreseye doğru gitmesine dair tartışmalar başlamıştı. Mesela, Mebus Said Efendi (Mamuretu'l-aziz), mecliste Maârif Nâzırı Şükrü Bey'e karşı ilkokullarda dinî bilgilerin az öğretildiğinden şikâyet ediyordu. Halk adına milletvekilleri mecliste din eği-

25 Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 87-88, 117.

26 Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 202.

27 Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 130-133.

28 Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 209-210, 212, 233-235.

29 Bk. Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 76-77, 84-85.

timi üzerinde titizlikle duruyorlar ve Nâzır'dan tayin edecekleri öğretmenlerin seçilmesinde titizlik gösterilmesini istirham ediyorlardı.³⁰

8 Nisan 1328/1910 tarihli nizamnâmeye göre, İstanbul Dâru'l-Funûn'unun beş şubesinden birisi olan *Şer'i İlimler* şubesinin dersleri arasında, 8 (sekiz) dersten ibaret olmak üzere *Hadis-i Şerif* dersi vardır. 1 Nisan 1924 tarihinde İstanbul Dâru'l-Funûn tâlimatnâmesiyle, daha önceleri ilâhiyat programlarında "Hadis-i Şerif" olan dersin yerini "Hadis Tarihi" dersi almış ve dersin hocahğını da Hüseyin Avni Bey yapmıştır.³¹ Öncele ri Süleymaniye Medresesi Dârulhadis'inde *Meşâriku'l-Envâr*, *Mesâbihu's-Sunne*, Müslim'in *el-Câmiu's-Sahih* ve el-Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih'i* ders olarak okutulmaktaydı. 1914 Islâh-ı Medâris nizamnâmesinde şeklini bulan Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nin ders programında da Kısım-ı Tâli (4. sınıfta bir saat, 5 ve 6. sınıflarda ise ikişer saat) ve Kısım-ı Âli (1, 2, 3 ve 4. sınıflarda üçer saat)'de bu ders yalnızca "Hadis-i Şerif" dersi olarak yer almaktaydı. Kısım-ı Mütêhassisîn'de ise, "Nakd-i Ricâl" (1 ve 2. sınıfta ikişer saat) "Hadis" (1 ve 2. sınıfta altışar saat) ve "Mevzûât" (1 ve 2. sınıfta ikişer saat) dersleri bulunmaktaydı.³²

1911 Ağustos'unda Eşrefzâde Muhammed Şevketi yeni bir medrese eğitim sistemi geliştirmiş; dersleri sınıflara, sınıfları yıllara ayırmış ve bunları maddeler halinde kodlaştırarak tüzük yapmıştır. M. Şevketi'nin medrese projesinde, Âliye (yüksek) kısmı dört şubeye ve her şube de kısımlara ayrılmış; hadis kısmında hadis, usûl-i hadis, esbâb-ı vurûd, nakd-i ricâl-i ahâdis, mevzûât ve tabakât-i muhaddisîn (Târih-i Hadis) okutulması belirlenmiştir. 21 Nisan 1912 tarihli Dâru'l-Funûn Islahatçı Nizamnâmesi'ne göre, Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde usûl-i hadis ve hadis olmak üzere ayda sekiz (8) saat hadis dersi vardır. 19 Şubat 1914 Medresetü'l-Vâizin nizamnâmesinde, usûl-i hadis dersini de kapsayacak şekilde hadis-i şerif dersi görülmektedir. 17 Ekim 1917 tarihli nizamnâmede Medrese-i Süleymaniye programında, tefsir ve hadis şubesi'nde hadis-i şerif, usûl-i hadis ve

30 Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 227-228.

31 Mehmet Ali Ayni, *Dâru'l-Funûn Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, Pınar Yay., İstanbul, 1995, s. 62, s. 83, 94.

32 Bk. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 178, 180-183; İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1966, s. 60-61; Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 97, 264-266. Krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, s. 267-268. "1914 tarihinde derslere başlayan Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nin Kısım-ı Tâli ders programında hadis-i şerif, Kısım-ı Âli'de de hadis-i şerif ve usûl-i hadis dersleri vardır. Bir sene okutulan bu programdan sonra, derslerde ta'dilât yapılmasına lüzum görülerek 35 kişilik bir heyet bütün Âli ve Tâli kısımların programlarını değiştirmiş ve bu yeni programın Tâli kısmında 'ahlak ve ictimâiyâta ait' açıklamasıyla hadis, Âli kısmında hadis-i şerif (usûl-i hadis de tedris edilecektir) ve kısım-ı mütêhassisîn de de nakd-i ricâl, hadis ve mevzûât dersleri yer almıştır". Bk. Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 264-265. Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi hakkında ayrıca bk. Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 34-36; Mustafa Ergün, "II. Meşrûtiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *AÜDTCFD*, Ankara, 1982, c. 30, sayı: 1-2, s. 86-88.

nakd-i ricâl dersleri bulunmaktadır.³³ 1919 yılında Medresetül-İrşâd adı ile Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye bağlanılan vâiz ve imam yetiştiren kurumun vâizlik ile hutabâ ve eimme şubelerinin programında da hadis dersi bulunmaktadır.³⁴

Konu buraya gelmişken, yukarıda sözü edilen noktaları da yakından ilgilendiren bir husus olan *medreselerin durumuna*, kısaca da olsa değinmek gerekir. Medrese eğitiminde esas tutulan tefsir, hadis ve *fıkıh* gibi ilimlere yüksek ilim mânâsında "ulûm-i âliye", sözü geçen ilimleri öğrenmeye vasıta olan mantık, belâğat, sarf ve nahiv ilimlerine ise "ulûm-i âlet" denilmiştir. Bunun yanında "cüz'iyât" veya "koltuk dersleri" denilen ve XVI. yüzyılın sonlarında kaldırıldığı iddia edilen matematik, hendese, hey'et (astronomi) ve felsefe ilimleri de belli bir süre medreselerde okutulmuştu.³⁵ İlimlerin kaynağı dikkate alınarak bir sınıflandırma yapılacak olursa, "naklî ve aklî ilimler" olmak üzere iki genel tasnif karşımıza çıkmaktadır. İşte, medreselerin geri kalmasındaki en önemli neden olarak; esas yüksek ilimler olan tefsir, hadis, *fıkıh*, kelâm vb. ilimlerin istenildiği biçimde okutulmaması ve bunların anahtarı konumunda olan âlet ilimlerinin araç iken amaç olarak görülerek öncelenmesi hususu ileri sürülmüştür. Âlet ilimlerinin hâşiyeleri, hâşiyenin hâşiyesi ile vakit geçirilmiş; ömrünün yarısını medresede geçiren talebe, sırf bu sebepten dolayı hiçbir şey öğrenmeden medreseden ayrılmıştır. Âlet ilimleri ile o kadar fazla vakit geçirilmiştir ki, asıl okunması gereken islâmî ilimler bile okunamaz olmuştur.³⁶

İslamcılar, her ne kadar medreselerden her çeşit fen erbâbının eskiden yetiştiği gibi hâli hazırda da yetişmesini istiyorlarsa da, realitenin öyle olmadığını da farkındadırlar. Bu sebeple, yazılarında medresede öncelikli okutulacak ilimlerin tefsir, hadis, *fıkıh*... olduğunu söylerler. Bu cümleden olarak da, medreselerin halkın din alanındaki ihtiyaçlarını sağlayacak gö-

33 Bk. Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 238-240, 252-253, 289, 309; Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul, 1997, s. 146.

34 *Ceride-i İlmîye*, Rebiülevvel, 1338, sayı: 51, s. 1639-1640.

35 Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 10.

36 Bk. Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Bızım Büro Basımevi, Ankara, 1999, s. 135-136. Doğan'ın bu hususla ilgili olarak referans vererek yararlandığı metinler için bk. Talebe-i Ulûmdan Akşehirlî Hâşim, "İslâh-ı Medâris ve Esbâb-ı İnhitâtımız", *Sebtürreşad*, c. X, adet: 254, 19 Şaban 1331, s. 321-322; Mehmed Nesib, "Medeniyet, Müessis-i Medeniyet Olan İslâmiyet, Ulûm-ı İslâmiye-i Ulemâ, Meslek-i İlmî", *Beyânu'l-Hakk*, c. I, adet: 11, 20 Zilkade 1326, s. 234-236; Ayntabi Edib, "Talebe İstirhâmından 2", *Beyânu'l-Hakk*, c. V, adet: 113, 7 Cemaziyelahir 1329, s. 2076. Medreselerin geri kalmasının nedenleri için ayrıca bk. Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 210-211; Muhammed Şevki Aydın, "Medreselerin Gerilemiş Sebepleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri, 1987, c. IV, s. 321-336; Davut Dursun, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İşaret Yay., İstanbul, 1989, s. 401-415; Zeki Salih Zengin, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vağflar Dergisi*, Ankara, 1997, c. XXVI, s. 401-409; Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1999, sayı: 3, s. 23-39.

revlileri ve din âlimlerini yetiştirecek şekilde ihtisaslaşması gerektiğinin üzerinde dururlar.³⁷

Diğer taraftan; medreselerin bozulmasında, tefekkürü faaliyete geçirecek olan matematik, kelâm ve felsefe (hikemiyât) gibi akli ilimlerin terk edilerek, bunların yerine tamamen nakli ilimlerin kâim olmasının da birinci derecede etken olduğuna dikkat çekilmiştir.³⁸ Ayrıca, 1876 yılında Abdulhamid tarafından açılan Osmanlı meclisinde de medreselerin durumu gündeme getirilmiştir:

Mecliste, medreselerin perişan hali ve ilmiye sınıfının suistimallere mevzu teşkil ettiği hususu üzerinde de durulmuştur. Aydın mebusu Menekşelizâde Emin Efendi bir nutkunda, zâdegân ve mensûbân diye vasıflandırdığı ilmiye sınıfı büyüklerinin ve onlara tâbi olanların bilgileri hiç dikkate alınmayarak, beşikte olan çocuklarına bile ruûs verip pâyeler temin ve maaşlar tahsis ettiklerini belirterek, ilmiyenin yemlik haline geldiğini ve şer'î bilgilerin bu sebeple tamamen ihmal edildiğini açıklamıştır.³⁹

Bu tespitten hareket eden Sarıkaya da, medreselerde sadece akli ilimlerin değil, aynı zamanda dinî ilimlerin de gereğince okutulamadığından söz etmektedir.⁴⁰

Medreselerde eğitimin kalite ve performansının zamanla çok düştüğünü ileri sürenlerden birisi de Musa Cârullah Bigiyef'tir:

...Onlar (İslam'ın ilk yıllarında yaşayan müslümanlar) hiçbir zaman dinî ilimlerle iktifâ etmeyip, hayâtiyetlerini idâme ve cemiyetin maslahatı için lazım olan bütün ilimlerle uğraşmış ve her sahada eser bırakmışlardır. Biz ise, sözde zühd gereği kevnî ilimlerden yüz çevirdik; sadece dinî medreseler diye tabir ettiğimiz medreseleri idâme ettirdik. Kaldı ki, bu medreselerde de din namına bir şey kalmadı. Biraz sarf, biraz nahiv, biraz fikhî ihtilaflar ve bol bol felsefî safatalardan başka bir şey kalmadı. Kur'an ve sünnet ilimlerine bile değer verilmez oldu. Dinî medreselerde İslâmiyetten eser kalmadı. Tahsilleri 20-30 sene devam eden Hindistan ve Türkistan medreselerinde, 10-15 sene süren Türkiye ve Arabistan camilerinde sarf, nahiv, mantık, kelim ve hikmet hâşiyeleri ile kitap dibaceleri okumaktan başka bir şey kalmadı.⁴¹

37 Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, s. 144. Bu hususta ayrıca bk. Bereketzâde İsmail Hakkı, "Yâd-ı Mâzî", *Surât-ı Müstakim*, c. II, adet: 37, s. 166.

38 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, s. 67. Medreselerde "akli ilimler" olarak nitelenen ilimlerin ihmal edilip edilmediklerine ilişkin değerlendirme için bk. Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi"; s. 30-31.

39 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, c. VIII, s. 383.

40 Bk. Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 85-86.

41 Mehmet Görmez, *Musa Cârullah Bigiyef*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1994, s. 169.

Osmanlı hadis müderrisleri incelendiği zaman, hadis alanında çok miktarda ve çok çeşitli eserler vermedikleri de görülür. Bu durumun, Osmanlı eğitim sistemindeki fıkıh-kelam merkezlikten ve medrese mezunlarının ağırlıklı olarak idarecilğe hazırlanmasından kaynaklandığı söylenebilir. Anadolu ve Rumeli Kadıaskerlerinin, Şam, Bağdat, Halep, Mısır kadılarının ve şeyhulislamlarının büyük bir kısmının önce bu okullarda müderrislik payesini kazanmaları gerektiği âdeta bir teâmül olarak benimsenmiştir. Bunun anlamı, Osmanlı medreselerinin statükoyu koruma ve sürdürmede kilit rol oynadığıdır. Bu nedenle de sözkonusu medreselerde görev yapanlar, ilim için ilim anlayışından ziyade, daha pratik ve pragmatik bir yolu benimsemiş ve hadis alanındaki çalışmalarını spekülâtif olmaktan çok ders takririne yönelik eserler üzerine yoğunlaştırmışlardır. Osmanlı Anadolu coğrafyasında hadis alanındaki eserlerin çeşit olarak diğer bölgelere göre daha az olmasının değişik nedenleri vardır. Bunlardan *birincisi*, hadis geleneğinin diğer bölgelere nispetle Anadolu'ya çok daha geç gelmiş olmasıdır. Bir *diğer sebep* ise, Osmanlı'da âlimler üzerindeki "idârî motivasyonun" diğer bölgelerden çok daha güçlü oluşudur. Bu itibarla hadisle meşgul olanlar, bu alanda yeterliliklerini ispatlamaya kâfi gelecek çalışmalarla yetinmiş; bunu yaparken de çoğunlukla ders olarak okuttukları eserlere düştükleri notlardan oluşan şerh, hâşiye ya da ta'lik türü eserler meydana getirmişlerdir.⁴²

Osmanlı medreselerinde hadis ilminin genel durumu ve bununla bağlantılı olarak ders programlarında hadisin almış olduğu yer/paydan söztikten sonra, bu çerçevede meydana getirilmiş olan eserlere de bir göz atmak, ilgili dönemin hadise ilişkin matbuât hayatını tanımak açısından bize bir ışık tutacaktır.

3. Türk Modernleşmesi Sürecinde Yapılan Hadis Çalışmaları

1876-1976 tarihleri arasındaki hadis çalışmaları üzerine yapılan bir araştırmadan,⁴³ Osmanlı'da hadis çalışmalarının karakteri hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Buna göre, sözü edilen tarihsel süreçte kaleme alınmış olan hadis eserlerini özet olarak şöylece tasnif etmek mümkündür:

1876-1928 yılları arasında hadis usûlü konularıyla ilgili olarak yazılmış eserler şunlardır:

1. Abdunnâfi, *el-Eseru'l-Mu'teber fî Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker*, Elaziz, 1883.

42 Özafşar, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", *Türkler*, c. XI, s. 362.

43 Bk. İ. Lütfi Çakan, "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadis Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)", *İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1980, c. 4, sayı: 3, s. 33-55.

2. Yûsuf Şükrü Harpûti, *Hâşiye alâ Şerhi Usûl'l-Hadis li Dâvud Karsî*, İstanbul, 1876.
3. İffet Efendi Ramazanzâde, *Tercüme-i Nuhbeti'l-Fîker*, Elazığ, 1883.
4. Mahmûd Es'ad b. Emîn Seydişehirî, *Usûlu'l-Hadis*, İzmir, 1889; İstanbul, 1898 (2. Baskı).
5. Muhammed Şükrü Ankaravî, *Usûlu'l-Hadis*, İstanbul, 1908.
6. Ebû Belkr Muhammed, *Kitâbu'l-İ'tibâr fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*, 1316.
7. Muhammed el-Mekkî b. Azuz, *Usûli'l-Hadis*, İstanbul, 1913.
8. Ali Haydar Bey, *Minhâcu'n-Necah ilâ Mi'râci'l-Felâh*.

Hadis metodolojisine ilişkin olarak kaleme alınmış bu eserlerin hâşiye ve şerh türünden olması; diğer bir deyişle, Osmanlı döneminde hadis usûlü çalışmalarının yok denecek kadar az oluşu, Ahmet Cevdet Paşa'nın (ö. 1313/1895) "Bu diyarda garip kalmış olan usûl-i hadis"⁴⁴ ifadesinden de açıkça anlaşılmaktadır.

Ayrıca yine bu dönemlere denk gelecek şekilde, İzmirli İsmail Hakkı'nın (İstanbul, 1921) *Hadis Tarihi* adlı bir çalışması da vardır.

Kırk hadis çalışması olarak da şu eserlere rastlamaktayız:

1. Aşık Nitâi, *Hadis-i Erbaîn Tercümesi*, İstanbul, 1898.
2. Mes'ûd b. Ömer et-Teftezânî, *Şerhu Ehâdisi'l-Erbaîn li'n-Nevevî*, İstanbul, 1898.
3. İsmail Hakkı Bursevî, *Hadis-i Erbaîn Tercümesi*, İstanbul, 1899.
4. Mehmed b. Mehmed el-Bursevî, *Manzûm Hadis-i Erbaîn Tercümesi*, İstanbul, 1900.
5. Mustafa Nakî (Takî) Selim Efendizâde, *Kırk Hadis yâhud İlm-i Hâli Siyâsi ve İctimâi*, Selanik, 1909.
6. Ömer Ziyâeddin Dağstânî, *Hadis-i Erbaîn fi Hukûki's-Selâtin*, İstanbul, 1909.
7. Cebbarzâde Mehmed Ârif b. Şâkir, *Hadis-i Erbaîn Şerhi*, 1916.
8. Ahmed Naim, *Kırk Hadis*, İstanbul, 1922.
9. Yanyalı Refî Efendi, *Âyât ve Ehâdis-i Erbaîn Tercemesi*.
10. Vahyî Mustafa Efendi, *Hezzu'z-Zâkirîn*.

Kudsî hadis çalışmalarına da şu örnekler verilebilir:

1. Muhammed b. Ali b. Muhammed Rehâvî, *Risâle el-Hadisü'l-Kudsî*, İstanbul, 1885.

44 Mahmud Esad Efendi, *Usûl-i hadis*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1316, s. 4. Ahmed Cevdet Paşa'nın kaleme almış olduğu "Bir İfade" başlıklı takriz yazısından.

2. Nu'mân b. Muhammed el-Göhlisârî, *Latîfe-i Hamîdiyye fi Şerhi Ehâdisi Kudsiyye*.

3. Harîrizâde Seyyid Muhammed Kemâlüddîn Efendi, *Feyzu'l-Muğni fi Şerhi Hadîs-i Kudsî-i "men taleben"*.

"Concordance" denilen ve hadis bulmada büyük kolaylıklar sağlayan çalışmaya benzer eserler de yok değildir:

1. Muhammed Şükrü Ankaravî, *Miftâhu'l-Buhârî*, İstanbul, 1893.
2. Mehmed Şerif b. Mustafa Tokâdî, *Miftâhu Sahîhi'l-Buhârî*.
3. Mehmed Şerif b. Mustafa Tokâdî, *Miftâhu Sahîhi'l-Muslim*.
4. Mehmed Şerif b. Mustafa Tokâdî, *Miftâhu's-Sahîhayn*.

Yine bu dönemlerde Yüsufzâde diye meşhur olan Abdullah Hilmi (ö. 1167/1753) de, Buhârî'nin *Sahîh*'ini otuz cilt üzerine şerhettiği gibi, *Sahîh-i Muslim*'i de yarısına kadar yedi cilt olarak şerh etmiştir.⁴⁵ Ayrıca bu dönemde bunlardan başka, *100 Hadis*, *1001 Hadis*, *1200 Hadis*, *Ahsenu'l-Hadîs* türünden seçme hadis kitapları, sahâbe üzerine derlemeler, *Râmûzu'l-Hadîs*, *Şuabu'l-Îmân*, *el-Câmi's-Sağîr* gibi bazı hadis kaynakları çerçevesinde yapılmış çalışmalar da mevcuttur. Bu döneme damgasını vuran ve bugün daha hâlâ önemini koruyan *Tecrid-i Sarîh* adlı Sahîh-i Buhârî'nin terceme ve şerhine ilişkin çalışmayı da özellikle belirtmek gerekir.

Ahmed Naim'in, yazarlık hayatının ilk dönemlerinde Sırat-ı Müstakim mecmuasına gönderdiği bir mektupta hadis ve sünnete olan özel ilgisi-ni açık bir şekilde görmek mümkündür. Mektubunda mecmuanın yayın politikası hakkında takdir ve teşekkürlerini bildirdikten sonra, asırlardır zulüm ve cehalet içinde kalmış olan bu ümmetin uğradığı akli ve hissi ölümden kurtulmalarının, İslâmî gerçeklerin bozuk zihinlere ve ölü kalplere yerleştirilmesi ile mümkün olacağını, bunu için de en önemli adımın tefsir ve hadis sahasında atılması gerektiğini belirtirken şöyle demiştir:

Fıkr-i kâsırânımca bu vâdiyede atacağınız en mühim hatve, tefsir ile hadise doğru olmalıdır. (...) Hadis-i Şerif'e gelince; buna dair henüz bu mecele-i celilenizde bir şey görünmemesini hakikaten bir noksan ad iderim. Kitap ve Sünnet dinimizin en mühim iki me'hazı menbaı olduğu için "Sırat" sütunlarında bunlara birer kısım-ı mahsus açmanız, erbâb-ı himmetin mesâyi-i dindârânesine müracaat etmeniz lazımdır. Bu yolda sarf edeceğiniz emekler -ümid ederim ki- heder olmaz. Size her taraftan muâvenete erbâb-ı ilim ve diyânet eksik olmaz. İşte ben bu aczimle beraber size arz-ı hizmet ederim. Ne tefsirde ne de hadiste taammuk iktidarını hâiz olmadığımı yakinen bildiğim halde, hiç olmazsa tercüme ile olsun size yardım edeyim diyorum. Zebidi'nin Buhârî'yi ihtisâren tertip ettiği et-

45 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, s. 238.

Tecrîdu's-Sarîh li Ehâdîsi's-Sahîh nâm eseri mübarekini vakit buldukça terceme edip size göndersem elbette reddetmezsiniz.⁴⁶

Osmanlı'nın son dönemi sayılabilecek 1876-1928 yıllar arasındaki yaklaşık yarım asırlık bir dönemde, hadislerle ilgili telif veya tasnif edilmiş olan eserlerin çoğunun tasavvuf ağırlıklı veya kırk hadis edebiyatı türünden eserler olması, bu devirde özgün çalışmaların yapılmadığını gösterdiği gibi, yapılan çalışmaların yetersizliğini de ortaya koymaktadır.

4. Türk Modernleşmesi Sürecindeki Bazı Hadis Çalışmaları Üzerine Kısa Tespitler

Bu dönemde kaleme alınmış hadislerle ilgili eserlerin bir kısmında, Türk modernleşmesi sürecinde gerçekleştirilmesi tasarlanan bazı projelerin hayata geçirilmesi safhasında hadisler birer "araç" olarak kullanılmıştır. Mustafa Nakî (Takî) Efendi'nin *Kırk Hadis yahud İlm-i hâli Siyâsi ve İctimâ'i'si*, Ömer Ziyâuddîn Dağüstânî'nin *Hadis-i Erbaîn fî Hukûlî's-Selâtin ve Mîr'ât-ı Kânûnî Esâsi* adlı eserleri⁴⁷ işte bu tür çalışmalardandır. Şöyle ki:

Meşrûtiyet rejimini savunmak ve Osmanlı-Türk modernleşmesini dinsel bir çerçeveye oturtmak için, Sivas İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Mustafa Nakî Efendi *Kırk Hadis yahud İlmihâl-i Siyâsi ve İctimâi* başlıklı derleme bir risâle kaleme almıştır. Bu çalışma, hadislerin yeni siyasal ve toplumsal gelişmelere ya da değişimlere uygun bir biçimde okunarak nasıl yorumlanabileceğini göstermesi açısından fevkalade güzel bir örnektir. Bir örneklendirme yapacak olursak; Mustafa Nakî Efendi, "size cemaati tavsiye ederim..." anlamındaki hadisi yorumlarken, *cemâat* kavramını *siyâsi cemiyet* olarak değerlendirmiş ve vurguyu da bu bağlamda yapmıştır:

... Büyük büyük cemâatler teşkil edelim. Vatanımızın selâmet ve saâdeti için teşkil edilen siyasi cemiyetlere efkârımızı terbiye ve tenvîr, mâlûmâtımızı tenmiye ve tevsî' eden ilmî, fennî velhâsıl dinimizin, devletimizin men' etmediği meşrû ve ma'kul cemiyetlere biz de girelim, elbirliğiyle hizmet edelim.⁴⁸

Ömer Ziyaeddin Efendi'nin, II. Abdulhamit devrinde yazdığı ve "muhtıra" ile "mukaddime"sinde Abdulhamid ile İttihat ve Terakki'nin birlik-

46 Bk. Ahmed Naîm. *Svrât-ı Mustakim*, V-120, s.257.

47 Bu konuda bk. Kadîr Gürler, "Toplumsal Dinamizmin Sağlanmasında Hadislerin Rolü: Osmanlı-Türk Modernleşmesi Süreci Örneği", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 2006, sayı: 85, s. 64-81. Ayrıca burada, "Türk modernleşmesi sürecinde hadislerin meşrûlaştırma aracı olarak kullanılması" bağlamında yapmakta olduğumuz çalışmamızın tamamlanmak üzere olduğunu da belirtmek isteriz.

48 Mustafa Nakî Efendi, *Kırk Hadis yahud İlmihâl-i Siyâsi ve İctimâi*. Midhat Paşa Sanayi Mektebi Matbaası, Selânik, 1327, s. 76.

te medhedildiği *Hukûl-ı Selâtin-Hadis-i Erbaîn fî Hukûl-i's-Selâtin*⁴⁹ adlı risalesi de bu tip çalışmalardan bir tanesidir. Çoğu zayıf olan 40 kûsür hadis çerçevesinde hilâfet kurumunu ve bu kurumun kutsallığını ele alan yazarının kendi ifadeleriyle bu risâleyi telifteki amacı; "... pâdişâh-ı zamanın indellâh ve nezd-i peygamberide olan kadr-i hümâyunlarının herkesçe bilinmesi"ni temin etmek ve "... hukûk-i pâdişâhiye riâyete kânûnen mecbur olduğumuz gibi, şer'an dahi hukûk-i selâtine riâyet ve emr u fermân-ı hümâyunlarına itaat ve inkiyâd ile me'mûr ve mükellef olunduğunu" ispat etmektir. Bu risalede, gerek hadis olarak geçen metinlerin tercümeleri gerekse yazarın yorumlarıyla ortaya çıkan halife ve hilâfet tiplerini şöyle özetlenebilir:

Yüce Allah halifelik için yarattığı kişinin alnını eliyle mesh etmiştir, bu yüzden gören herkes ona meyil ve muhabbet gösterir; "*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (zıllullâhi fi'l-ard)* olan halife ve sultana karşı herkes kendi hal ve iktidarına göre itaat etmeli, hayır duada bulunmalı; adaleti sağladığı için insanların en faziletlisinin padişah olduğu; padişahın kıldığı bir namazın diğer insanların kıldığı doksanbin namaza, amel-i sâlihinin birkaç asır ahâlisinin amel-i sâlihine eşit olduğu; sultana ihanet edenlerin din ipini boynundan çıkardığı; padişah herşeyi şûra ile yapacağından, onun emrinin icmâ-i ümmet olduğu; padişahın kötülük görenin sabretmesi gerektiği; padişaha isyan halinde ölenin câhiliye ölümüyle öleceği; padişahın memurlarına itaatsizliğin padişaha itaatsizlik gibi olduğu gibi bir takım hususlar...

Bu bağlamda yapılan diğer bir çalışma da, yine Ömer Ziyâuddin Dağüstânî'ye ait *Mir'ât-ı Kânûnî Esâsî*⁵⁰ adlı eserdir. Bu eser, Kânûn-î Esâsî'nin dine uygun olduğunu ispatlamak için kaleme alınmıştır. Bu çalışma için, dönemin basın yayın organlarından olan *Volkan* isimli gazetede şu ifadeler yer almıştır:

Kânûn-î Esâsî'nin şer'i şerife temas ve tevâfuk ettiği fuzelây-ı mevâliden ve İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti azây-ı kirâmından faziletli Ömer Ziyâeddin Efendi tarafından bir sûret-i vukûfânede madde be-madde fıkra be-fıkra gösterilmiş ve altı forma olmak üzere bir bir risâle tertib ve beş forması neşr olunmuştur. Bir forması da birkaç güne kadar ikmal ve neşr olunacağı ilan olunur.⁵¹

Münderecâtının ahkâm-ı şer'iyeye temâs ve tevâfuk eylediğini ortaya koymak için son derece dikkate değer bir risâle telif eden ilmiyyeden ve Nakşî tarikatına mensup (daha sonra İstanbul merkez Gümüşhaneli Der-

49 Ömer Ziyâeddin Dağüstânî, *Hukûl-ı selâtin-hadis-i erbaîn fî hukûl-i's-selâtin*, yy., 1326.

50 Ömer Ziyâeddin Dağüstânî, *Mir'ât-ı kânûnî esâsî*, Sâika Matbaası, İstanbul, 1324.

51 Bk. *Volkan Gazetesi (1908-1909)*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay., İstanbul, 1992, nr. 51. s. 245. Krş. *Volkan*, nr. 66. s. 318.

gahına şeyh olacak) Ömer Ziyâeddin Efendi, Kânûn-i Esâsî'nin her maddesi için Kur'an'dan, hadisten ve fıkıh kitaplarından deliller ve gerekçeler arayıp bulurken, aynı zamanda nasları yepyeni ve belki de muhtemel anlamların çok ötesine geçen yorumlara tâbi tutmaktadır.⁵²

Burada asıl sorun; XIX. yüzyıl süresince hayata geçirilmeye çalışılan "reform" düzeyindeki (askerî, idarî, eğitim ve hukuka ilişkin yapısal iyileştirmeler gibi) değişimlerin ve devletin işleyişini sağlamlaştırmak amacıyla Batı'dan alınan kimi yeniliklerin, dinsel bir karaktere sahip olan Osmanlı geleneksel yapısı ile uyuşup uyuşmadığı noktasıdır. Zaten dine ait öğelerin yeni bir "okuma" tarzıyla güncelleştirilmesi de burada devreye sokulmaktadır. Bu dönemlerde hadislerin "aracallaştırılarak" nasıl bir toplumsal muhâlefet veya karşı muhâlefet vâsıtası ya da oluşturulmaya çalışılan yeni ortamda ne tür bir "meşrûlaştırıcı" olarak kullanıldığını göstermek için, yukarıda sözkonusu edilen eserler oldukça anlamlıdır. Bu çalışmaların ayrıca, içinde yaşanan zamanın problemlerinin ilme yön vermedeki etkinliğini göstermesi açısından da değerlendirilebiliriz. Bu tür eserlerin içerikleri incelendiğinde, hadislerin hemen hemen her dönemde, aksayan yönleri tedavi, yanlış tutumları tenkit ve düzeltmek için birinci derecede dayanak ve sermaye olduğu sonucuna varılacaktır. Yine bu dönemde, ahlaka yönelik öğütleri ihtiva eden hadislerin tercümelerine ağırlık verilmiş olduğu da gözden kaçmamaktadır.

Bu dönemde kaleme alınan ve üzerinde kısaca da olsa durulması gereken bir diğer örnek çalışma da, Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili olarak yapılan bir siyer çalışmasına yönelik eleştiridir. Sözü edilen bu eleştiri, Düzceli Suad Efendi'nin "Nebi Zîşan Efendimizin Ondördüncü Asr-ı Hicrî'de Te'lif ve Neşredilmiş Târih-i Hayâtı" olarak sunulan "Akvamı's-Siyer" isimli siyer çalışmasına ilişkin, Kılıçzâde Hakkı'nın yapmış olduğu bir tenkidtir. Düzceli'nin yapmış olduğu bu siyer denemesi, Kılıçzâde tarafından "efsânelerden ve hurâfelerden ibaret" olarak nitelendirilmiştir. Kılıçzâde Hakkı, *Akvamı's-Siyer*'i iki dilli bir kitap olarak değerlendirmiştir; yani, ne tamamen Türkçe ne de tamamen Arapça'dır. Kitabın bu şekilde iki dilli olmasından ötürüdür ki, kitaptan yararlanma imkansız bir duruma gelmiş ya da getirilmiştir. Bu kitap Türkler için mi, yoksa Araplar için mi kaleme alınmıştır? Ama herhangi ırktan bir kimse de okusa, kitabın ancak yararından, o da çok güçlüklerle faydalanabilecektir.

Kılıçzâde, *Akvamı's-Siyer*'in tamamından bahsetmesinin, makalenin boyutları açısından mümkün olmadığını ileri sürerek bazı konu başlıkları üzerinde durmuştur: Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın evlenmesi, Şakı- sadr olarak da bilinen Hz. Peygamber'in göğsünün yarılması,

Cebrâil'in Hz. Muhammed'e ilk kez görünmesi gibi konular eleştirel olarak üzerinde durulan başlıklardandır. Ayrıca burada, Hz. Peygamber'e nispet edilen bazı mucizelerin uydurma olduğundan da söz edilmiştir.⁵³ Yapmış olduğu bu eleştirilerden dolayı kendisinin de tenkit edileceğinin farkında olan Kılıçzâde Hakkı, bu hususa şöyle değinmiştir:

Tenkrit etmekten dolayı bazı taraflarca hakkımda câlib-i hiddet olacağımı biliyorum ve bundan asla mütecâşi olmadığım gibi, beyan ettiğim eskâra dahi iman-ı kâmil ile iman etmekteyim. Fakat ben bu gibilere yine kavli-leyyin ile hitap ederek diyorum ki: "Ey muhterem efendiler! Eğer islâmiyete karşı, bu ricâli olduğunuz vazifeyi ifa etmek arzu ediyorsanız, Allah için olsun bizi hurafelerden kurtarınız ve bize 'dur' isâl ediniz; zira karanlıklarda koşup dolaştığımız kâfidir."⁵⁴

Bu dönemde ayrıca "hadis açıklamaları" üst başlığı şeklinde de nitelendirilebileceğimiz, makale boyutunda bir takım hadis şerh çalışmaları da mevcuttur.⁵⁵ Bunlardan bir kısmının içeriği toplumsal boyutta bir bilinçlendirme çabasını önelemekle birlikte, bir kısmı da hadis ilminin tekniği/metodolojisi (usûlu'l-hadis) açısından⁵⁶ bir bilgilendirmeyi ihtiva etmektedir.

Sonuç

Bir "ilim" olarak hadisin Osmanlı medreselerindeki genel durumuna ilişkin bir değerlendirmenin yapıldığı bu makalede; Türk modernleşmesi öncesi ve sonrasındaki zaman diliminde hadisin konumu, okunan ve okutulan hadis eserleri, hadis ilmi özelinde ders programlarının içeriği, sözkonusu dönemde kaleme alınan hadis muhtevalı bazı çalışmalara yönelik kısa analizler ve bu konu başlıklarıyla yakından ilişkili olduğunu düşündüğümüz medreselerin geri kalışı gibi hususları ele aldık.

Çalışmamızın girişinde, hadis tarihinin Osmanlı yönetimine denk düşen *daralma döneminin* nazm, hâşiye, muhtasar ve şerh gibi ürünlerinin tekrar edilmek sûretiyle Osmanlı ilim dünyasına sunulduğunu ifade eden bir yargı cümlesine yer vermiştik. Gerek resmî eğitim kurumlarında ve sivil ortamlarda takip edilen müfredat programlarında gözlemlenen iniş-

53 Bk. Kılıçzâde Hakkı, *İ'tikâdât-ı Bâtılâya İ'lân-ı Harb*, Şems Matbaası, İstanbul, 1332, s. 117-119.

54 Bk. Kılıçzâde Hakkı, *İ'tikâdât-ı Bâtılâya İ'lân-ı Harb*, s. 125-126.

55 Bu hususta *Seb'urreşâd* gazetesindeki örnekler için bk. 1-8/ (23-205), s. 433-434; (24-206), s. 456-457; 2-9/ (30-212), s. 63-65; (32-214), s. 102-103; (35-217), s. 163-165; (39-221), s. 231-232; (52-234), s. 437-438; 10/ (249), s. 237; (250), s. 253; (251), s. 269; 11/ (282), s. 338; 14/ (355), s. 130-131; 18/ (446), s. 39-40; 18/ (447-448), s. 51-53, 66-67. *Sıvât-ı Mustakim*'deki örnekler için de bk. II/35, s. 129-130; III/68, 73, s. 254-255, 332-333; V/106, s. 33-34; VII/158, s. 26-31.

56 Bu konuda örnek bir çalışma için bk. Kadir Gürlü, "Kadınların Okuyup Yazması Meselesi: 'Lâ tuallimû'n-nisâe hattan' Hadisinin Râvisine Cevap", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum, 2006, c. 5, sayı: 10, s. 165-172.

li-çıkışlı grafikler, gerek hadisle ilgili olarak çok çeşitli eserlerin meydana getirilememiş olması ve gerekse hadisle ilgili olan belirli türdeki kitapların yeni kazanımlar sağlayamaması açısından yaptığımız bu araştırma sonucu, sözü edilen yargı ifadesi daha da açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Ayrıca, ders olarak izlenen eserlerin çeşitlilik arzetmemesini ve medrese eğitiminde "araç" olan "ulûm-i âlet" ilimlerinin "amaç" olan "ulûm-i âliye" ilimlerine öncelenmesini de bu eksiklikler kapsamında değerlendirebiliriz.

Türk modernleşmesi sürecinde kaleme alınan hadise ilişkin bir takım eserlerin bir diğer belirgin özelliği de, sosyo-politik çerçevede "meşrûlaştırma" amaçlı bir *olcumaya* tâbi tutulmalarıdır. Bu da çok açık bir biçimde, hem hayata geçirilmeye çalışılan modernleş(tir)me çabalarında hem de son dönem Osmanlı anayasalarına islâmî bir destek arayışında görülmektedir. Bu bağlamda, modernleşme taraftarlarının da karşıtlarının da aynı referans çerçevesinden hareket ederek kendilerine bir meşrûiyet kazandırma çabası içine girmiş olduklarını da ek bir bilgi olarak belirtmek isteriz.

O halde diyebiliriz ki; hadis ilminin de, "sancılı" olarak değerlendirilen Türk modernleşmesi sürecindeki genel atmosferden şu ya da bu şekilde etkilendiğini söylemek mümkündür. Teneffüs edilen bu hava, sadece modernleşme alanında kalmamış, genel olarak ilim dünyasını ve özel olarak da hadis ilmini etkisi altına almıştır.